

Haalt de bibliotheek het eind van de eeuw?

Bas Savenije

Gepubliceerd in (juli/augustus 2000): *Informatie Professional* 4 (7/8), pp.16-21.

Inleiding

Steeds meer informatie komt digitaal beschikbaar. Veel wordt gesproken en geschreven over de consequenties die dit heeft voor de dienstverlening van de bibliotheek. Daarbij wordt "de bibliotheek" veelal gezien als een soort natuurverschijnsel dat ook deze veranderingsgolf zal overleven, als elektronische, digitale, virtuele of hybride bibliotheek. De vraag of deze zienswijze terecht is, is niet louter academisch; zij is hoogst relevant vanuit strategisch oogpunt.

De meeste publicaties over de toekomst van de bibliotheek gaan over de overgang van de traditionele bibliotheek naar een virtuele bibliotheek, die haar dienstverlening voornamelijk verricht op basis van en met behulp van digitale informatiebronnen. De term "hybride bibliotheek" wordt daarbij wel gehanteerd voor de bibliotheek die de traditionele diensten combineert met nieuwe vormen van dienstverlening (de Vuijst & Mackenzie Owen, 1999). Een kleine minderheid van de publicaties gaat over de virtuele bibliotheek zelf. En voor zover dit het geval is, gaat het daarbij vooral over de vorm die de bibliotheekdiensten zullen krijgen, wanneer alle informatiebronnen elektronisch zijn. Bespiegelingen over de vraag wat de ontwikkeling naar een virtuele bibliotheek op termijn voor de bibliotheek zelf zullen betekenen, zijn schaars.

Dit artikel probeert een schets te geven van de toekomst van een bibliotheek op lange termijn. Met "lange termijn" wordt hier bedoeld een termijn die in ieder geval zo lang is dat de fase van de hybride bibliotheek achter ons ligt.

Als we spreken over een virtuele bibliotheek hebben we het over een situatie waarin alle informatie digitaal beschikbaar is. Dit geldt nu al voor databestanden en in toenemende mate voor tijdschriften. Maar ook de informatie die nu door middel van boeken wordt verschaft, zal in de toekomst elektronisch worden verspreid. Via welk medium een individu die informatie voor eigen gebruik zal consumeren (van een soft-book scherm lezen, zelf gedeeltelijk printen, printing on demand) is in dit verband minder relevant.

Wanneer is deze situatie bereikt? Het eind van de huidige eeuw is een veilige schatting, maar naar mijn overtuiging zullen de geschetste ontwikkelingen zich op zijn minst in een aantal organisaties aanzienlijk eerder voordoen.

Enige relativering vooraf is op zijn plaats. Veel toekomstvisies zijn in feite niet meer dan een extrapolatie van bekende ontwikkelingen en bevatten in die zin weinig echte visie. Dit artikel heeft ook niet de pretentie visionair te zijn: het kan het beste worden gekarakteriseerd als een voorspelling op basis van een analyse van waarschijnlijke ontwikkelingen.

De analyse in dit artikel is niet van toepassing op alle bibliotheken. Dit kan als volgt worden toegelicht.

Bibliotheken kunnen worden ingedeeld in twee categorieën:

1. Bibliotheken die worden gefinancierd of gesubsidieerd door een "moederorganisatie" en als voornaamste taak hebben de primaire processen van die organisatie te ondersteunen.

Hieronder vallen alle bibliotheken in onderwijsinstellingen, in departementen, in bedrijven, in musea etc.

2. Bibliotheken die worden gefinancierd of gesubsidieerd door een overheid (lokaal provinciaal of landelijk) en die voornamelijk een maatschappelijke functie hebben (cultureel, algemene ontwikkeling, ontspanning). Hieronder vallen alle openbare bibliotheken, maar ook de Koninklijke Bibliotheek.

Toekomstscenario's voor deze categorieën zijn wezenlijk anders en vereisen een verschillende analyse. De analyse die in dit artikel gegeven wordt, gaat in feite over categorie 1. De uitwerking spitst zich met name toe op de universiteitsbibliotheken. Analyse en conclusie zijn naar mijn mening echter ook volledig van toepassing op andere bibliotheken uit die categorie.

In discussies over de toekomst van de bibliotheek lopen diverse aspecten van de bibliotheek door elkaar. Wat bedoelen mensen als ze praten over de bibliotheek? In dit artikel wordt met het oog op mogelijke verwarring het volgende onderscheid gemaakt:

- de bibliotheek als functie,
- de bibliotheek als organisatie,
- de bibliotheek als gebouw.

Deze aspecten worden achtereenvolgens afzonderlijk belicht. Aan het eind wordt een integrale conclusie getrokken.

De bibliotheek als functie.

De belangrijkste traditionele aspecten van de bibliotheekfunctie zijn: selecteren, verzamelen, ontsluiten, beschikbaar stellen, bewaren, attenderen.

Essentieel in de virtuele bibliotheek is het verschaffen van toegang tot informatie die voor het overgrote deel elders is opgeslagen. Deze toegang is gratis, of valt onder een licentie voor een goed gedefinieerde gebruikersgroep of kent een pay-per-view regeling. Contracten met content-providers (uitgevers) kennen ook flexibele combinaties tussen deze drie hoofdvarianten.

In feite heeft de bibliotheek in deze situatie geen eigen collectie meer: men verschaft toegang tot elders opgeslagen informatie. Men zou wellicht kunnen beweren dat de door de bibliotheek als relevant aangemerkte informatiebronnen, of de bronnen waarvoor de bibliotheek een licentie heeft, de collectie van de bibliotheek vormen. Daar staat echter tegenover dat dit geheel van geselecteerde bronnen een uiterst dynamisch geheel kan zijn. Het is mogelijk om het van feitelijk gedrag van de gebruikers te laten afhangen of een bron via een volledige licentie of via pay per view beschikbaar is; dit zou zelfs van dag tot dag kunnen veranderen.

Het is eerder zo dat de bibliotheek door toegang te verschaffen tot alle mogelijke informatiebronnen, de gebruiker in staat stelt zelf zijn eigen collectie te vormen. Dit gebeurt dan met behulp van door de bibliotheek ontwikkelde tools en een systeem van persoonlijke attenderingen, veelal automatisch op basis van een door de gebruiker zelf gedefinieerd profiel (Savenije & Grygierczyk, 2000).

De toekomst van de traditionele aspecten van de bibliotheekfunctie ziet er dan als volgt uit.

De functie *selecteren* heeft met name betrekking op het identificeren van informatiebronnen waartoe de bibliotheek toegang verschaft. Dit kent de volgende aspecten.

- Het als relevant aanmerken van gratis internetbronnen.

Tengevolge van de toenemende specialisatie in de wetenschap en de sterke toename van de beschikbare informatie, is het voor de bibliotheekmedewerker steeds moeilijker om hier een inhoudelijke sleutelrol te spelen. Er vindt een accentverschuiving plaats naar het opzetten van een netwerk van gebruikers die door hen geselecteerde bronnen doorgeven aan de bibliotheek die deze vervolgens ordent en aan grotere groepen gebruikers ter beschikking stelt.

- Het afsluiten van licenties voor bronnen die tegen betaling toegankelijk zijn. Dit kunnen zowel volledige licenties voor een goed gedefinieerde gebruikersgroep zijn, als pay-per-view licenties. Ook combinaties zullen voorkomen in pakket-overeenkomsten waarbij pay-per-view licenties automatisch in een volledige licentie worden omgezet wanneer het pay-per-view tarief het daarbij behorende financiële niveau heeft bereikt. Omgekeerd valt de minst geraadpleegde bron uit de volledige licentie terug in een pay-per-view licentie. Dit betekent dat na een initieel licentieoverleg de dynamiek in de inhoudelijke selectie voor een groot deel direct door het gedrag van de gebruikers wordt bepaald.

De functie *verzamelen* verdwijnt. Immers, het begrip “collectie” verliest zijn betekenis, zoals hierboven reeds is uitgelegd.

De functie *ontsluiten* blijft van groot belang, zeker naarmate de hoeveelheid informatie toeneemt. Er is een sterke behoefte aan gebruikersvriendelijke interfaces die het mogelijk maken zoveel mogelijk informatie in één zoekactie te doorzoeken en aan search engines die de zoekactie adequaat uitvoeren. Informatiebronnen worden ontsloten door geautomatiseerde indexering van o.a. door de auteur of uitgever aangeleverde gegevens, waardoor actief catalogiseren door bibliotheekmedewerkers niet meer nodig is.

De functie *beschikbaar stellen* verdwijnt of, anders gezegd, wordt vervangen door het verschaffen van toegang en ontsluiten van informatiebronnen, inclusief het afsluiten van licenties die de financiële randvoorwaarden van de toegang bepalen.

De functie *bewaren* is minstens zo belangrijk als in het niet-digitale tijdperk. Het kan echter nauwelijks als een functie van een afzonderlijke bibliotheek worden gezien om de informatie die van elders wordt betrokken, zelf te bewaren. Het valt te verwachten dat er een stelsel van afspraken komt dat een gedistribueerd systeem van bewaring realiseert, waarbij producenten van informatie, uitgevers en nationale bibliotheken een belangrijke rol spelen. Voor afzonderlijke bibliotheken komt de traditionele bewaarfunctie te vervallen. Wellicht komt hier een andere bewaarfunctie in de plaats, maar daarover straks meer.

De functie *attenderen* wint, evenals de functie ontsluiten, aan belang als de hoeveelheid beschikbare informatie toeneemt. Deze attenderingen zullen echter volledig geautomatiseerd kunnen plaatsvinden op basis van een door de gebruiker zelf aangeleverd profiel.

Centraal in de rol van de bibliotheek van de toekomst staan dus het georganiseerd bieden van toegang tot relevante informatie, het afsluiten van licenties, het bieden van retrieval-tools aan de gebruiker en het opzetten van geautomatiseerde persoonlijke attenderingen, alsmede het runnen van hieraan gekoppelde help-desk functies.

Een relevante vraag in dit verband is of deze taken zullen of kunnen worden overgenomen door commerciële partners of kunnen worden outsourced door de moederorganisatie van de bibliotheek. Dit is niet erg waarschijnlijk als de bibliotheek gebruik blijft maken van de

voorsprong die zij heeft, zowel op het gebied van kennis van de klantenkring, als de aansluiting op de primaire processen van de organisatie.

In aanvulling op het bovenstaande kan worden geconstateerd dat er voor de bibliotheek mogelijkheden liggen voor een nieuwe functie. Deze hangt samen met de ontwikkelingen in de zgn. informatieketen. De functies uit de simpele traditionele informatieketen (productie, verspreiding, bewaring, beschikbaarstelling en consumptie van informatie) kunnen allemaal worden uitgevoerd op één zogenaamde geïntegreerde werkplek. Het samenstel van functies in de informatieketen verandert en de partijen die traditioneel een rol spelen in de keten, worstelen om hun plaats daarin te vinden.

Bij wetenschappelijke informatie ligt de waarde van uitgevers traditioneel met name in de kwaliteitsbeoordeling en de distributie van wetenschappelijke informatie. Maar dankzij de moderne informatietechnologie kunnen deze activiteiten relatief eenvoudig door de academische gemeenschap zelf worden overgenomen. Het proces van kwaliteitsbeoordeling vindt toch al plaats met inschakeling van deskundigen uit de academische gemeenschap. En de distributie hebben de universiteiten zelf veelal gemeden vanwege het financiële risico dat ermee is gemoeid. De verspreiding van digitale informatie is echter aanzienlijk minder risicovol. De universiteitsbibliotheek kan hierbij een goede ondersteunende rol spelen, omdat de bijbehorende taken relatief veel verwantschap vertonen met traditionele bibliotheektaken (Savenije, 1997).

Hiermee ontstaat voor de bibliotheek een nieuwe functie: het ondersteunen van elektronisch publiceren. Daarmee samenhangend kan de bibliotheek een rol vervullen bij de opslag en ontsluiting van de wetenschappelijke output van de moederorganisatie.

In feite betekent dit dat we in de categorie "bibliotheken met een moederorganisatie" twee soorten kunnen onderscheiden, afhankelijk van de vraag of de moederorganisatie kennis als primair product heeft of niet. Is dit het geval (zoals bij onderzoeksinstituten en onderwijsinstellingen), dan kan de bibliotheek een rol gaan spelen in het beheren van die kennis. Daarbij valt te denken aan het stimuleren van elektronisch publiceren, het beschikbaar stellen van tools die dit voor de auteur vereenvoudigen, het bewaren en geavanceerd ontsluiten van de publicaties van de moederinstelling.

Hiermee krijgt de bibliotheek dus een nieuwe bewaarfunctie, die niettemin anders van aard is dan de traditionele functie van het bewaren van een eigen collectie.

De bibliotheek als organisatie.

De centrale activiteit van de bibliotheek is informatievoorziening ter ondersteuning van het primaire proces in de moederorganisatie. Bij fysieke documenten vereist dat een afzonderlijk logistiek proces dat een eigen specialisme is geworden en zal blijven zolang de fysieke documenten een essentiële rol blijven spelen.

Een relevante ontwikkeling in dit verband is dat het steeds moeilijker zal worden om de activiteiten van de bibliotheek te onderscheiden van de processen waarvoor de bibliotheek haar diensten verricht (Savenije, 1998). Zo vervaagt de grens tussen informatieoverdracht in het kader van het universitaire onderwijs en de wetenschappelijke-informatieverschaffing door de universiteitsbibliotheek. Het vroeger zo duidelijke verschil tussen kennisoverdracht van docent naar student enerzijds, en de wetenschappelijke informatievoorziening door de bibliotheek anderzijds verdwijnt als gevolg van het gebruik van informatietechnologie in het onderwijs. Een vergelijkbare ontwikkeling doet zich voor bij het wetenschappelijk onderzoek.

Wezenlijke aspecten van onderzoek zijn bronidentificatie, uitwisseling van informatie tussen collega's, de interpretatie en analyse van gegevens en de verspreiding van de onderzoeksresultaten. De grenzen tussen informatievoorziening en deze verschillende stappen verdwijnen als gevolg van de ontwikkelingen in de informatietechnologie. Het wordt ook steeds moeilijker om het bewerken van onderzoeksresultaten, de wetenschappelijke communicatie daarover enerzijds en de wetenschappelijke informatievoorziening anderzijds scherp van elkaar te onderscheiden.

Soortgelijke ontwikkelingen voltrekken zich bij andere organisaties, zoals departementen en adviesbureaus. Zo vervagen bij beleidsvoorbereiding de grenzen tussen informatievoorziening door de bibliotheek, de verzameling van elders opgeslagen informatie (bijv. archieven), de analyse van de verzamelde informatie en de communicatie over de bevindingen daarbij.

Het verschaffen van toegang tot informatiebronnen die elders zijn opgeslagen, het ontsluiten daarvan en het opzetten van persoonlijke attenderingen zijn voor een groot deel infrastructurele taken met een sterk backoffice karakter, gekoppeld met een helpdesk. Deze functie is weliswaar herkenbaar, maar zal worden verweven hetzij met andere vergelijkbare taken (bijv. het afsluiten van software licenties) hetzij met de primaire processen van de organisatie. Deze verwevenheid zal zodanig zijn dat de genoemde bibliotheekfuncties niet langer een afzonderlijke organisatievorm vragen. Sommige onderdelen van de functie van de bibliotheek zullen met activiteiten van andere organisatieonderdelen worden hergegroepeerd. Andere onderdelen zullen organisatorisch worden geïntegreerd met het primaire proces. Het instandhouden van een aparte organisatievorm voor bibliotheekactiviteiten is weinig functioneel maar wel inefficiënt vanwege de daarmee gemoeide overhead.

Dit kan anders liggen voor bibliotheken die de gehele informatieketen gaan bestrijken en die een rol spelen bij het beheer van kennis die door de moederorganisatie wordt geproduceerd, al dan niet in een strategische alliantie met andere partijen. Dit is een herkenbare functie met specifieke afgebakende verantwoordelijkheden, waarbij men zich zeer wel een eigen organisatie kan voorstellen. Of deze organisatie ook nog de naam bibliotheek zal dragen, is onduidelijk.

Het bovenstaande betekent naar alle waarschijnlijkheid het einde van afzonderlijke bibliotheekorganisaties die werken voor bedrijven, departementen, musea etc.

De bibliotheek als gebouw.

De bibliotheek als gebouw heeft de volgende functies:

- a. opslagplaats voor documenten,
- b. afhaalplaats voor het lenen van documenten,
- c. raadpleegplaats voor informatie die ter plekke ter beschikking wordt gesteld,
- d. studieplaats voor eigen (meegebracht) materiaal,
- e. ontmoetingsplaats.

De functies *opslagplaats* en *afhaalplaats* zijn direct verbonden met de fysieke aard van de documenten. Als het fysieke boek en tijdschrift hun belangrijke plaats in de informatievoorziening verliezen, verdwijnen de genoemde functies van de bibliotheek als gebouw. Uiteraard zal er een opslagplaats nodig blijven voor boeken en tijdschriften die reeds in het bezit van de bibliotheek zijn. Maar wanneer deze frequent worden geraadpleegd zullen

ze ook elektronisch ter beschikking komen, zoals bijvoorbeeld JSTOR dat oudere jaargangen van wetenschappelijke tijdschriften elektronisch ontsluit. Daarmee richt de opslagplaats zich niet meer op informatieverschaffing maar op de culturele waarde van het document. Dit zal vroeg of laat als museumfunctie kunnen worden aangemerkt.

De functie van *raadpleegplaats* verdwijnt als de functies van opslagplaats en afhaalplaats verdwijnen. Voor digitale documenten is deze functie niet relevant zodra iedereen over de benodigde hard- en software beschikt om deze te raadplegen.

De functie van *studieplaats* is nauw gelieerd aan de functie van de bibliotheek als raadpleegplaats. Deze brengt namelijk de bijzondere, studieuze ambiance met zich mee die mensen ertoe brengt hun eigen materiaal mee te nemen en op die plek te gaan bestuderen. Indien de functie van raadpleegplaats op termijn verdwijnt, zal dit dus ook het einde betekenen van de functie studieplaats. Er zullen andere, kleinere, decentrale faciliteiten zijn of komen dichterbij de fysieke locatie van het primaire proces, die deze functie beter kunnen vervullen.

De functie van de bibliotheek als *ontmoetingsplaats* is hoe dan ook nauw verbonden met de functies raadpleegplaats en studieplaats. Omdat ze een gevolg is van deze twee functies, zal ze op termijn verdwijnen: het einde van functie raadpleegplaats betekent daarmee op termijn ook het einde van de bibliotheek als ontmoetingsplaats.

De conclusie luidt derhalve dat er op lange termijn geen behoefte meer is aan afzonderlijke bibliotheekgebouwen, anders dan een vorm van museale depots. Betekent dat nu ook dat nu al moet worden gestopt met nieuwbouwplannen voor bibliotheken? Gebouwen worden immers voor de lange termijn gerealiseerd.

We moeten bedenken dat er op dit moment nog veel fysieke documenten zijn die voorlopig (enkele decennia) nog wel degelijk geraadpleegd zullen blijven en waarvoor het niet efficiënt is ze te digitaliseren. De functies van opslagplaats, afhaalplaats en raadpleegplaats zullen dus slechts heel geleidelijk verdwijnen; hetzelfde geldt voor de functies van studieplaats en ontmoetingsplaats die hiervan een afgeleide zijn. Bibliotheekgebouwen zullen dus een groot deel van deze eeuw nodig blijven. Het aantal zal verminderen en de locatie in toenemende mate gekoppeld worden aan functie opslagplaats. Aan het eind van de eeuw zal hun aantal minimaal zijn.

Omdat gebouwen een economische afschrijvingstermijn van 30 of 40 jaar hebben, is het dus zeker niet zinloos om huisvestingsproblemen voor de komende decennia door middel van nieuwbouw op te lossen.

Voor die bibliotheken die als organisatie overleven, zal, afgezien van de museale depots, uiteindelijk een kantoorgebouw kunnen volstaan.

Conclusie.

De essentie van de bibliotheekfunctie in de toekomst is het geavanceerd toegang bieden tot informatie die elders ligt opgeslagen. We hebben gezien dat deze activiteit op zich onvoldoende is om het voortbestaan van een bibliotheek als afzonderlijke organisatie te garanderen, omdat de activiteiten zich er zeer goed toe lenen te worden gecombineerd met andere verwante activiteiten.

Dit plaatst de bibliotheek voor een tweetal paradoxen.

De eerste is het gevolg van de opdracht voor de bibliotheek toegang tot informatiebronnen te verschaffen op een zodanig directe manier dat de bibliotheek als tussenstation nauwelijks of niet herkenbaar is. De bibliotheek moet zich als het ware als onzichtbaar profileren.

De tweede paradox is gelegen in het feit dat het voor de toekomst essentieel is de nauwe verwevenheid met de primaire taken van de moederorganisatie nog verder te versterken, ook al leidt dit uiteindelijk tot een volledige integratie in die primaire taken. Ook hierdoor neemt de eigen profilering van de bibliotheek af. Verzet tegen deze ontwikkeling brengt het risico van outsourcing van de bibliotheekactiviteiten door de moederorganisatie met zich mee.

Uit het bovenstaande kan voorts worden geconcludeerd dat, indien men het overleven van de eigen organisatie als belangrijk ervaart, het middel daartoe kan liggen in het oppakken van nieuwe taken (ondersteunen van elektronisch publiceren, bewaren en ontsluiten van door de moederorganisatie geproduceerde kennis) of in het zoeken van strategische samenwerking met andere eenheden met verwante taken in dezelfde moederorganisatie.

Of dit op termijn leidt tot een organisatie die als bibliotheek herkenbaar is, is de vraag. Maar het is evenzeer de vraag, of dit wel een relevant issue is.

Literatuur

Savenije, J.S.M. (1997). New competitors for the publishers: the cobbler and his last. *Electronic Library*, 15 (6), p. 431-435.

Savenije, J.S.M. (1998). De terugkeer van de betovering. Symposium 'De onbegrensde bibliotheek' Utrecht, 23 januari 1998. *Informatie Professional*, 2 (5) p. 30-34.

Savenije, J.S.M. & N.J. Grygierczyk (2000). Libraries without resources: towards personal collections. Paper to be presented at the 66th IFLA Conference. Jeruzalem, 13-18 August 2000.

Vuijst, J. de & J.S. Mackenzie Owen (1999). Wetenschappelijk informatievoorziening. In: WTR, *Werk in uitvoering*, pp. 231-252.

Personalia

Drs. J.S.M. (Bas) Savenije

Bibliothecaris van de Universiteit Utrecht

Bezoekadres: Wittevrouwenstraat 7-11, 3512 CS Utrecht

Postadres: Postbus 16007, 3500 DA Utrecht.

Telefoon: 030-2536502

Fax: 030-2539292

E-mail: b.savenije@library.uu.nl

<http://www.library.uu.nl/staff/savenije>